DOI: 10.31110/consensus/2023-02/077-085
УДК (UDC) 903.4 (477.53) “637.7/638” : 902.2 “2020/2021”

TOPOGRAPHY AND DEFENSIVE BUILDINGS OF KOTELVA HILLFORT

Oleksiy Korotya*

Abstract

The article is devoted to the results of archaeological explorations on the territory of the Kotelva hillfort, which is located to the northeast of the Bilsk hillfort. Today, the Kotelva hillfort is one of the controversial archaeological sites, which contains materials from the Bronze Age and the final stage of the Early Iron Age. The peculiarity of this archaeological site is that it is located on the left bank of the Vorskla river, which is unique for the Early Iron Age settlements of this region. Earlier, its belonging to the Scythian period was doubted. In addition, there are no finds from the VI-IV centuries BC on the hillfort, and it was at this time that all the Scythian hillforts known today were built, which also complicates the dating of defensive structures in particular. Today, the question of the origin of the fortifications of the hillfort and their connection with the archaeological cultures discovered during the excavations of recent years is relevant. Two important aspects were highlighted in the work, namely, the analysis of the paleorelief and defensive structures of the hillfort, the solution of which will allow us to answer the time of its origin and the specifics of the location of this monument.

Keywords: Early Iron Age, Bilsk settlement, Kotelva settlement, defensive structures

ТОПОГРАФІЯ ТА ОБОРОННІ СПОРУДИ КОТЕЛЕВСЬКОГО ГОРОДИЩА

Олексій Коротя*

Анотація

Стаття присвячена результатам археологічних розвідок на території Котелевського городища, що розташоване на північний схід від Більського городища. Котелевське городище на сьогодні є одним з дискусійних археологічних об’єктів, яке містить матеріали доби бронзи та фінальної стадії доби раннього заліза. Особливість цього археологічного об’єкта полягає у тому, що воно розташоване на лівому березі р. Ворскла, що є унікальним для городищ раннього залізного віку цього регіону. Раніше було піддано сумніву його належність до скіфського періоду. До того ж на городищі відсутні знахідки VI-IV ст. до н.е., а саме у цей час

* Master of History, Deputy Director of Scientific Excursion Activities Historical and Cultural Reserve “Bilsk”, Postgraduate Student of the Institute of History, Law and International Relations Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Sumy, Ukraine. E-mail: korotia.oleksii@gmail.com. ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2919-8375

* магістр історії, заступник директора з науково-екскурсійної діяльності Історико-культурного заповідника «Більськ», аспірант НН Інституту історії, права та міжнародних відносин Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка, Суми, Україна. E-mail: korotia.oleksii@gmail.com. ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2919-8375

будуються всі відомі на сьогодні городища скіфського часу, що також ускладнює датування саме оборонних споруд. На сьогодні актуальними є питання походження оборонних споруд городища, та їх зв'язок з тими археологічними культурами, виявленими в ході розкопок останніх років. В роботі було виділено два, важливих аспекти, а саме – аналіз палеорельєфу та оборонних споруд городища, вирішення яких дозволять дати відповідь на час виникнення та особливості розташування цієї пам'ятки.

Ключові слова: ранній залізний вік, Більське городище, Котелевське городище, оборонні споруди

Цитування: Коротя, О. (2023). Топографія та оборонні споруди Котелевського городища. *Консенсус*, 2, 77-85.

URL: https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/62

Постановка проблеми. Більське городище на сьогодні є одним зі значних регіональних центрів доби раннього залізного віку на території Лівобережжя Дніпра. Навколо Більського городища виникає низка менших за розмірами укріплень, які були розташовані як північніше так і південніше нього, вздовж течії Ворскли та її невеликих приток.

Серед з них – Котелевське, що розташоване за 1,5 км на схід від північного кута Великого валу, стало об'єктом дискусій між дослідниками Більського городища. Один з них, П. Гавриш, висловив сумніви щодо належності цього укріплення до кола старожитностей скіфського часу VI-IV століть до н.е. Аргументами стали кілька особливостей в розташуванні городища, насамперед його місцезнаходження на лівому березі р. Ворскла, що є винятком для оборонних споруд скіфського часу Дніпровського Лівобережжя[1].

Аналіз останніх досліджень. На кінець XX ст. даних про Котелевське городище було вкрай мало. Перша згадка про пам'ятку була зроблена архієпископом Філаретом. В його розпорядженні були не тільки документи з єпархіального архіву, а й дані анкетного опитування, які часто містили дані про наявність в околицях міст та сіл старожитностей або відомих урочищ. Одне з яких – «Городище», місцева традиція пов'язувала з козацькими часами, пояснюючи появу укріплень на горі з татарською загрозою та називала сховищем ченців Скельського монастиря. Філарет пов'язує Котелевське городище з записами межування 1647 р., де згадується Старе городище на Скельських горах[2].

Надалі Котелевське городище не досліджувалося аж до початку 90-х рр. XX ст. Дані про цю пам'ятку були досить фрагментарними, і, навіть, її відкриття також є досить заплутаним.

[1] Гавриш П.Я. Більське городище (місто Гелон): реалії і міфи. Історико-археологічне дослідження. Полтава: ТОВ «АСМІ». 2016. С. 189.

[2] Филарет (Д.Г. Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. В трех томах. Том 1. Харьков: Честный музей городской усадьбы, 2005. С. 294.

У 1988 р. сумським археологом О. Журком було здійснене обстеження північної периферії Більського городища. Зокрема, обстежені Куземинське укріплення Більського городища, роменсько-давньоруське укріплення в ур. Замок та городище раннього залізного віку на лівому березі р. Ворскла, яке дослідник прив'язав до с. Українка Охтирського району Сумської області. Станом на кінець XX століття чітко визначити адміністративні кордони областей і місце розташування археологічних об'єктів без спеціального обладнання було вкрай важко, а складний адміністративний кордон між Сумською та Полтавською областями також сприяв появі неточностей у визначенні їх чіткого місця розташування[3]. За поданням О. Журка цю пам'ятку було взято на облік розпорядженням представника Президента України в Сумській області від 19.07.1994 № 227 «Про державний реєстр пам'яток археології області» під назвою «Городище Українка».

У 2000 р. археологічна експедиція Полтавського Центру охорони та дослідження пам'яток археології провела на городищі невеликі розкопки під керівництвом О. Супруненка. Під час розкопок було знято план пам'ятки та з'ясовано її адміністративну належність. Здійснено розріз рову та зібрано невелику колекцію кераміки, що дозволило віднести городище до кола пізньоскіфських старожитностей[4].

У рамках підготовки обласного тому «Звід пам'яток історії та культури. Сумська область» у 2003 р. Є. Осадчим та Ю. Берестом було обстежено городище, нанесене на топографічну карту та оновлено план пам'ятки[5]. Того ж року під час роботи наукової конференції «Археологія та історія Північно-Східного Лівобережжя», яка відбулася 2003 р. у м. Суми, за консультацією О. Супруненка, було з'ясовано, що це городище розташоване в межах Полтавської області, має іншу назву та вже досліджене у 2000 р.

Мета роботи є вирішення питання часу виникнення оборонних споруд Котелевського городища та особливостей розташування цієї пам'ятки за допомогою комплексного підходу – сучасних археологічних досліджень, аналізу палеорельєфу та оборонних споруд городища.

Виклад основного матеріалу. Для вирішення наукової дискусії було розпочато археологічні дослідження на території Котелевського городища. В останні кілька років у його дослідженнях беруть участь науковці з Історико-культурного заповідника «Більськ» (далі – ІКЗ) та наукових установ Харкова, Полтави, Сум.

[3] Журко А.И. Отчёт об археологических раскопках поселений черняховской культуры у пгт. Краснополье, с. В. Бобрик и разведках в Сумской области. *Науковий архів ІА НАН України.* 1988. (123). С. 13-18.

[4] Кулатова І.М., Супруненко О.Б., Терпиловський Р.В. Пізньоскіфські та пізньозарубинецькі старожитності Полтавщини. Київ-Полтава: Археологія, 2005. С. 8–15.

[5] Приймак В.В., Осадчий Е.М., Берест Ю.М. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури» на території Охтирського району Сумської обл. у 2003 р. *Науковий архів ІА НАН Украйни.* 2003. (146). С. 7.

Упродовж двох польових сезонів 2020–2021 рр. на городищі було досліджено кілька господарських і житлових споруд та знайдено артефакти, що відносяться до бондарихинської археологічної культури доби пізньої бронзи та пізньоскіфського часу III–II ст. до н.е. Знахідок ранньомодерного часу майже не виявлено крім кількох невиразних фрагментів гончарного посуду в центральній частині городища[6].

На городищі автором було розпочато низку досліджень з метою фіксації особливостей навколишнього ландшафту та з'ясування зв'язку оборонних споруд з рельєфом. Для фіксації було застосовано електронні геодезичні вимірювальні прилади (GNSS-приймач та електронний тахеометр) з метою фіксації точного місця розташування розкопів та окремих археологічних об'єктів, їх глибини та конфігурації. Крім того, для дослідження давнього ландшафту використано безпілотний літальний апарат. За його допомогою визначено походження болотистих ділянок заплави р. Ворскла та їх зв'язок з новим руслом. На топографічний план масштабу 1 : 2000 було нанесено оборонні споруди та рельєф гори-останця, що дозволило проаналізувати етапи їх будівництва та виділити певні особливості, про що мова піде нижче.

Аналіз палеорельєфу. Під час дослідження навколишнього ландшафту одразу привертає до себе увагу вершина гори-останця, розташована посеред заболоченої заплави лівого берега р. Ворскла. Цей останець є результатом ерозійних процесів під час зміщення річища Ворскли. Подібні утворення виникають внаслідок того, що вода розмиває легкі алювіальні ґрунти (переважно пісок), а більш щільні утворення лишаються у вигляді довгих мисів або останців. Південно-східний схил гори рівний та має більшу крутизну у порівнянні з іншими. Це є свідченням того, що воно більший час піддавалося водній ерозії і саме тут проходило основне русло річки, решта схилів були сформовані досить швидко, в результаті потужного, одномоментного впливу.

Схоже геоморфологічне утворення знаходиться поблизу с. Чернеччина Охтирського району. Охтирська гора у певний проміжок часу також знаходилося на лівому березу Ворскли, про що свідчать заболочене річище на північ від гори. Суттєве зміщення русла ріки Ворскла є типовим для даного регіону, а відповідно, зміна розташування останця Котелевського городища могло відбутися вже після будівництва укріплень у результаті зміщення русла ріки Ворскла.

Аналіз оборонних споруд. Котелевське городище має оборонні споруди до яких можна віднести рів, прокладений по схилу та курганоподібний вал у західному куті городища. Рів прокладено нижче рівня майданчика городища на 4–5 м. У західному та південному кутах городища є рештки ще одного рову, який знаходиться нижче попереднього на 2–3 м. Ширина рову коливається від 7 м у західній частина до 2–3 м у південній та північно-східній. Рів не суцільний, а має розриви. Частина з них є

[6] Супруненко О.Б., Шапорда О.М. Городище Котельва за результатами останніх досліджень. *Феномен Більського городища-2022: збірник наукових праць*. 2022. С. 128–130.

природними, утвореними через падіння дерев та риття нір лисицями та борсуками. Під час зняття топографічного плану було зафіксовано свіжий викид, який повністю засипав рів. У північно-східній частині городища рів має перериви, які не є результатом природних чинників. Тут він зберігся у вигляді низки ям з досить чітко вираженими краями, а простір між ними вказує на те, що в цьому місці він не був завершеним. Аналогічна ситуація зафіксована і на північно-східному куті городища. Зазвичай стрілки мисів більш похилі і є потенційно уразливими і щоб запобігти цьому вони додатково посилювалися кількома ровами, що перерізали їх та валом на вершині. Але на Котелевському городища такі оборонні споруди виявлені лише у західній частині. Північно-східна стрілка мису навіть не має рову, який би її перерізав. По цій частині городища у XIX ст. проходила лісова дорога, що вела вниз до стариці.

Вал розташований у західній частині і є складовою групи оборонних споруд на в'їзді. Оформлення в'їзної групи типове для скіфського часу – вона складна та має на меті створення вузьких дефіле між валом та ровами. Рів в цій частині розділяється на два фрагменти, один з яких веде від підошви гори останця до входу. Вал домінує над входом, а одразу під ним рів має розгалуження, з напівкруглим виступом. Зараз по ньому прокладено дорогу, але раніше він мав більшу висоту. Саме між ним та валом знаходився вхід до городища. Його розташування саме у західній частині є непрямим свідченням того, що саме з цього боку відбувалася основна комунікація між ним та Більським городищем, а отже, в той час основне річище Ворскли проходило повз північно-східний схил гори. Загальний аналіз оборонних споруд свідчить про їх незавершеність. Попередній план 2000 р. не фіксує розриви рову у північно-східній частині городища, натомість на південно-східному схилі другий рів показаний повністю, а не фрагментами, що суттєво змінює сприйняття оборонних споруд городища. Серед зображених на плані оборонних споруд виділяється вал, який проходить схилом городища паралельно рову. Під час сучасних досліджень він не був виявлений[7].

Оборонні споруди Котелевського городища мають аналогії серед укріплень середньої течії Псла. Одне з них, розташоване поблизу с. Михайлівка Сумського району за особливостями рельєфу та будовою оборонних споруд може бути ілюстрацією того, як би могло виглядати Котелевське городище після завершення будівництва[8]. Сегменти, на які розбито рів Котелевського городища, також мають чіткий відповідник на незавершеному городищі в с. Міські Млини, яке розташоване нижче за течією Ворскли та на городищі Кудеярове на Дону. Ці городища мають аналогічні розриви в оборонних спорудах[9]. Котелевське городище може бути

[7] Кулатова І.М., Супруненко О.Б., Терпиловський Р.В. Пізньоскіфські та пізньозарубинецькі старожитності Полтавщини. Київ-Полтава: Археологія, 2005. С. 8, рис. 4.

[8] Моргунов Ю.Ю., Приймак В.В., Осадчий Є.М., Коротя О.В. Городища роменсько-давньоруського часу Сумської області. Харків: Експрес-книга, 2022. С. 217.

[9] Гейко А.В., Сапєгін С.В., Щербань А.Л. Рятівні розкопки в Полтавському та Шишацькому р-

віднесене до невеликих сховищ, які часто не мать чітко вираженого культурного шару. На думку О. Крютченка розташування поряд городищ-гігантів і невеликих укріплень є типовим для ранніх етапів формування укріплень[10].

Висновки. Насамкінець зауважимо наступне. Оборонні споруди Котелевського городища мають аналогії серед укріплень скіфського часу Дніпровського лісостепового Лівобережжя. Дане городище є типовим для даного регіону. Незавершеність фортифікацій та геоморфологічні зміни ландшафту стали причиною того, що воно значно виділяється з-поміж решти аналогічних об'єктів.

REFERENCES

Havrysh, P.Ya. (2016). *Bilske horodyshche (misto Helon): realiyi i mify. Istoryko-arkheolohichne doslidzhennya* [Bilske Gorodishche (Helon city): realities and myths. Historical and archaeological research]. Poltava (in Ukrainian).

Heyko, A.V., Sapyehin, S.V. & Shcherban, A.L. (2010). Ryativni rozkopky v Poltavskomu ta Shyshatskomu r-nakh Poltavskoyi oblasti [Rescue excavations in Poltava and Shishatsky districts of Poltava region]. *Arkheolohichni doslidzhennya v Ukrayini 2009 roku*. 71–72 (in Ukrainian).

Kryutchenko, A. (2017). Horodyshcha-ubezhyshcha skyfskoho vremeny Dnepro-Donskoy lesostepy [Shelter settlements of the Scythian time in the Dnieper-Don forest-steppe]. *Revista Arheologică. serie nouă*, XIII, №1-2. Chişinău. 181–196 (in Russian).

Kulatova, I.M., Suprunenko, O.B. & Terpylovskyy, R.V. (2005). *Piznoskifski ta piznozarubynetski starozhytnosti Poltavshchyny* [Late Scythian and Late Zarubin antiquities of the Poltava region]. Kyiv-Poltava (in Ukrainian).

Suprunenko, O.B. & Shaporda, O.M. (2022). Horodyshche Kotel'va za rezultatamy ostannikh doslidzhen [The settlement of Kotelva according to the results of the latest research]. *Fenomen Bilskoho horodyshcha-2022: zbirnyk naukovykh prats*. Kyyiv-Kotelva, 116–132 (in Ukrainian).

Filaret, (Humilevskii, D.H.). (2005). *Istoriko-statisticheskoe opisanie Kharkovskoy eparkhii* [Historical and statistical description of the Kharkiv diocese]. V trekh tomakh. Tom 1. Kharkov (in Russian).

Morhunov, Yu.Yu., Priimak, V.V., Osadchii, Y.M. & Korotya, O.V. (2022). *Horodyshcha romens'ko-davnoruskoho chasu Sumskoyi oblasti* [Settlements of the Romanian-Ancient Russian times of the Sumy region]. Kharkiv (in Ukrainian).

нах Полтавської області. *Археологічні дослідження в Україні 2009 року*. 2010. С. 71–72.

[10] Крютченко А. Городища-убежища скифского времени Днепро-Донской лесостепи. *Revista Arheologică*. serie nouă vol. XIII, nr. 1-2. Chişinău. 2017. С. 181- 196.

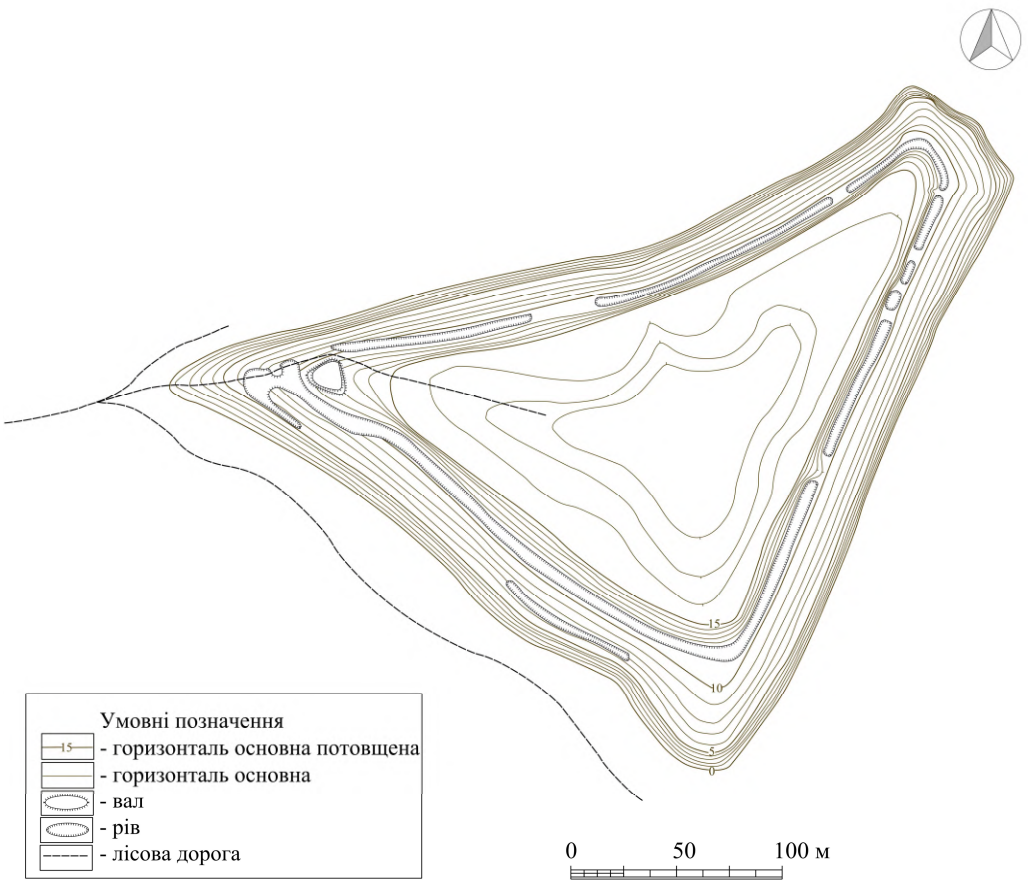

Рис. 1. План Котелевського городища.

Рис. 2. План городища Михайлівка.

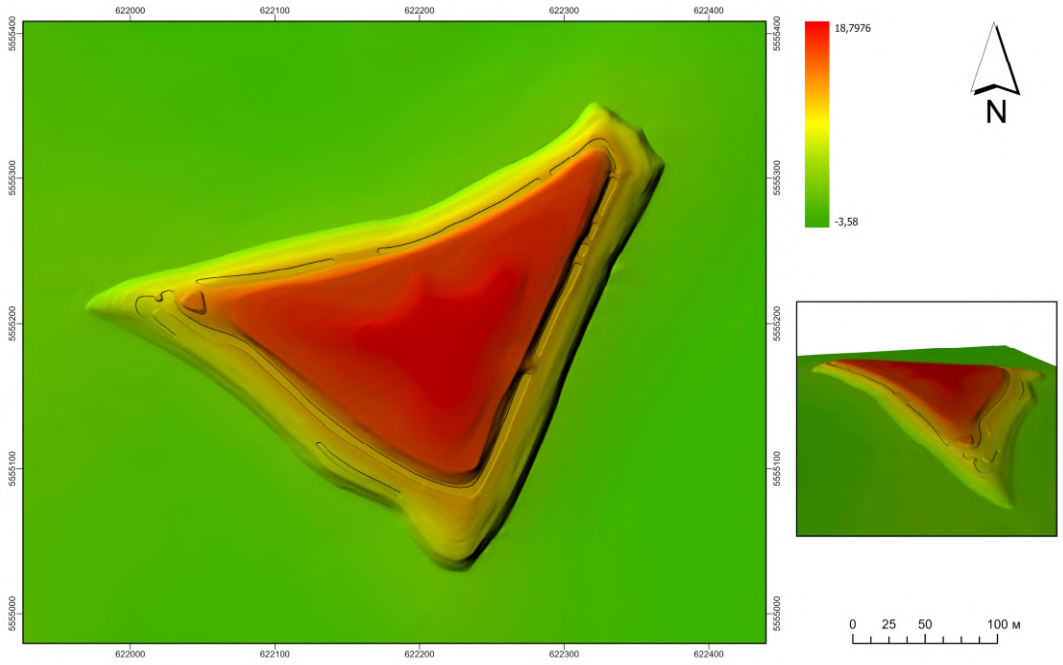

Рис. 3. Цифрова модель рельєфу городища Котельва та тривимірна модель.